

Лариса Горболіс

УДК 821.161.2-3.09(043.3)

ПРОЗА ЄВГЕНА ГУЦАЛА 90-Х РОКІВ ЯК ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ВІД РОЗПУСТИ Й ДУХОВНОГО ВИРОДЖЕННЯ

У статті малодосліджені повісті Є. Гуцала 90-х рр. “Блуд: Україна: розпуста і виродження”, “Українці в гречці”, “Імпровізації плоті”, “Шал”, “Кліщ” потрактовано як органічну складову літературного процесу і творчості письменника, як художні зразки з рисами постмодерного письма, що мають підтекст і виразну авторську оцінку зображеного. Обрані для аналізу повісті осмислюються як застереження Є. Гуцала проти духовного руйнування українця, родини, роду, нації.

Ключові слова: жанрова своєрідність, постмодернізм, духовне руйнування нації, статеві стосунки, тоталітарна система.

Larysa Horbolis. Yevhen Hutsalo's prose of the 1990's: Warning against lechery and spiritual degeneration

The article deals with some little-known stories written by Yevhen Hutsalo in the 1990's (“Fornication: Ukraine: Lechery and Degeneracy”, “Ukrainians in a Buckwheat”, “Improvisations of the Flesh”, “Fury”, “Mite”). These texts are treated as an organic component of the literary process as a whole and of the writer's oeuvre in particular. As such, they appear to bear some features of postmodern writing which primarily concern their implications and the author's appraisal of the depicted phenomena. The stories are interpreted here as Yevhen Hutsalo's warning against the spiritual destruction of the Ukrainians, their families, generations, and nation.

Key words: genre identity, postmodernism, spiritual destruction of nation, sexual relationship, totalitarian system.

Оригінальна й жанрово та стильово різноманітна творчість українського письменника Є. Гуцала впродовж не одного десятиліття цікавить дослідників різних поколінь. Не маючи змоги в межах статті подати хоча б стислий огляд студій, присвячених творчості письменника, усе ж уважаємо за доцільне згадати системні дослідження останніх двох років – дисертації “Жанрово-стильові особливості прози Є. Гуцала” І. Глозової (Дніпропетровськ, 2010), “Наративні моделі великої прози Євгена Гуцала” М. Лучицької (Кіровоград, 2011), “Повісті Євгена Гуцала: морально-етична проблематика і поетика” (Чернівці, 2011), які засвідчують активність молодих учених на ділянці вивчення спадщини Є. Гуцала.

Попри неперебутню зацікавленість доробком Є. Гуцала, його проза 90-х рр. досі залишається вповні не поцінованою й не вивченою, її продовжують ігнорувати чи вперто не помічати, імовірно, через тематичну неприкритість. Тривалий час вона отримувала усталені критичні рецензії та відгуки, що змінювалися залежно від методологічних принципів чи ідеологічних вимог доби.

Сьогодні аналізувати прозу Є. Гуцала 90-х рр. також важко, позаяк це складне, неоднорідне та все ще неоднозначно трактоване явище, що потребує присутніх акцентів, які мають увиразнити її місце та значення в українському літературному процесі. Аналіз творів останніх років життя Є. Гуцала має наблизити до письменницького розуміння світу як мегаструктури з людиною

в центрі, а також оприявнити суттєві й важко пояснювані зміни в тематиці й стилістиці творів письменника.

Прикметно, що, попри плинність часу, зсуви моральних орієнтирів у суспільстві та багатовекторну стильову й проблемно-тематичну розпростореність сучасної літератури, твори Є. Гуцала мають свою читацьку аудиторію, яка однаково захоплюється кучерявою фразою, філігранно точеними образами його ранньої прози й пікантністю зображених ситуацій та персонажів пізніх повістей.

У 90-х рр. Є. Гуцало перебував під впливом колоніальної практики письма, хоча в різні періоди своєї творчості він усіяко намагався її позбутися, то апелюючи до химерності (“Позичений чоловік”, “Приватне життя феномена”, “Парад планет”), то акцентуючи на вповні зручних для радянської системи проблемах (“Мертва зона”). Як зауважував сам письменник, йому “завжди хотілося написати українську душу, український характер” [12, 189]. Так було створено “Позиченого чоловіка”, якого, коли писав, “то відчував щастя, щастя писати такого героя з української Яблунівки. Хоч би які часи нині пливли і спливали, але український характер має перебувати вічно” [12, 189]. Зауважимо, що “Блуд: Україна: розпуста і виродження”, “Українці в гречці”, “Імпровізації плоті”, “Шал”, “Кліщ” – це твори Є. Гуцала, написані також на захист українського характеру, в яких уважний реципієнт та глибокий інтерпретатор відчують закодований біль українців, викликаний нівелюванням і загрозою втрати української душі.

Не заперечуючи думки Н. Зборовської, що письменник перехідного періоду “прагне встигнути вписатись у дух часу, заволодіти накинутими ззовні постмодерними цінностями, в яких часто немає внутрішньої потреби” [7, 397], не варто безапеляційно перекладати її на творчість Є. Гуцала. Тут слушна думка І. Глозової про те, що Є. Гуцало – прозаїк 90-х рр. – залишається вірним власному стилю, зосереджуючись на самотньому героєві, який перебуває в пошуку екзистенційної рівноваги; митець імпровізує з добре знаними стосунками між чоловіками і жінками, відкриває розбіжності в раціональних уявленнях про родину, моральні цінності [див.: 2]. Є. Гуцалові не було потреби кудись уписуватись: самодостатній талант не потребує мистецьких забігів, він нікому нічого не доводить, пише про те, що споглядає, що йому болить, від чого застерігає; останнє – чи не головна місія МАЙСТРА, який зобов’язаний вчасно попередити суспільство про небезпеку. А вже такому письменникові, як Є. Гуцало, і поготів не було потреби заволодівати накинутими зовні постмодерними цінностями, і найперше тому, що віддавав перевагу осучасненню літературних традицій. Від епохи І. Франка до часів Є. Гуцала (та, власне, й понині) не зменшилася актуальність Франкової тези: “Тільки той писатель може мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в тих великих питаннях, що ворущать її душею, та zarazом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі” [16, 297]. Є. Гуцало писав так, щоб ним створене не йшло “поза рами нації” (І. Франко), щоб навчити націю думати.

Творчість Є. Гуцала 90-х рр. – проза з глибоким підтекстом, який важко піддається розшифруванню; це реакція непересічного таланту не лише на тенденційність, соціалістичний реалізм, а й на тогочасну систему. Твори цього періоду ілюструють кардинальний відхід письменника від ідеологічно-партійного диктату, позаяк наділені ознаками постмодерного письма (іронія, гра, змішування жанрів, рівнів мовлення, поєднування непоєднуваного – за М. Павлишиним). Так, скажімо, жанрова дефініція “Імпровізацій плоті” як *елос-ерос* – не лише свідчення руйнування табу, а й сміливий виклик автора тогочасній техніці письма, проблематиці і пропагованій соцреалізмом системі

образів, що виражалося у використанні пасажу (зв'язного уривку тексту), низькому ступені індивідуалізації персонажів, домінуванні фрагментарного відтворення-констатації факту тощо.

Витоки широко відображених у повістях Є. Гуцала “Блуд: Україна: розпуста і виродження”, “Українці в гречці”, “Імпровізації плоти”, “Шал”, “Кліщ” проблем моралі, статевих стосунків, імовірно, сягають того періоду життя письменника, коли він мав задум створити український “Декамерон”. Зацікавленість цим корпусом проблем, очевидно, згодом визначила і проблемно-тематичне річище таких його оповідань, як “Жінки є жінки”, “Звабники і звабниці”, що ввійшли до збірок “Полювання з гончим псом” (1980), “Мистецтво подобатись жінкам” (1986), де майстерно поєдналися гротеск, травестія й бурлеск. Тому появу повістей Є. Гуцала “Блуд: Україна: розпуста і виродження”, “Імпровізації плоти”, “Шал”, “Кліщ” можна вважати закономірною. Принагідно зауважимо, що зазначені твори 90-х рр. різні за способом компонування й художнього освоєння сюжетів та мікроепізодів, панорамного бачення морально-етичних проблем, стратегічною зорієнтованістю та силою застереження.

Вважаємо за доцільне наголосити, що джерела порушених у прозі Є. Гуцала 90-х рр. проблем інтимних стосунків чоловіка і жінки та особливості їх художньої реалізації слушно шукати в добре знаній письменником народній творчості, скажімо, у родинно-побутових баладах про подружню зраду та перелюб, в анекдотах, весільних, сороміцьких піснях, народних еротичних іграх (зазначений проблемний блок – тема окремої статті). За цими народними зразками, скористаймося думкою О. Забужко, “вгадується унікальна, єдино-неповторна цілісна культура з притаманною тільки їй філософією тілесності та діалектикою чоловічого й тим, що вслід за М. Шлемкевичем можна схарактеризувати як “український Ерос” [6, 183].

У тематичному масиві творів українських письменників, що фіксують, як і проза Є. Гуцала, певні зміни в системі моральних принципів народу, виразно позиціонується “Украдене щастя” І. Франка, де наголошено на демократизмі народної моралі, згідно з якою щирість почуття виправдовує людські вчинки. Як відомо, проблеми з акцентуванням на еротичній складовій з непереможним духом життя висвітлював Марко Черемшина (цикл “Парасочка”). Пікантні взаємостосунки чоловіка і жінки письменник відтворив делікатно, апелюючи до фольклору, фіксуючи реалії життя, особливості світорозуміння і світосприймання гуцулів, не натуралізуючи ситуацій. Тут варто звернутися й до записників М. Коцюбинського, які конкретизують головний принцип життя гуцулів – набутися на цьому світі: “Ну, то що, що мою жінку обіймають хлопці. Я ще два рази тільки обійму, бо як її люблять, то я ще ліпше люблю” [9, 314]; “Хочу набутися..., хочу їсти, пити, гуляти. Жінка лежить у злогах, а він взяв собі у дім любаску і лягає з нею спати при жінці” [9, 316]; “Многодітний записує одному з синів весь маєток, щоб жити з невісткою. Часом син знає про те і каже своїй жінці: дай йому, не з’їсть, буде мені і другим” [9, 320]; “З такого парубка, що не має любаски, сміються: то бабць! (Ні до чого не здатний)” [9, 321]; “Кого люблю, тому дам запусто: я не сука – своє тіло продавати” [9, 321]. Слушність уведення розлогих цитат із записників М. Коцюбинського пояснюється і їхньою суголосністю з епізодами із творів Є. Гуцала. Порівняймо: “О, гуцулка... радіє за свого гуцула, коли в нього є любаска, а коли дві любаски – ще більше радіє, а коли ще й третя любаска – втричі більше радості. Аякже, значить, у неї гуцул – мужчина такої високої проби, що потрібен багатьом, а не тільки їй, не жалко й поділитися, і вона хвалиться – не нахвалиться своїм гуцулом. А якщо в гуцулки такий гуцул, що потрібен тільки їй, більше нікому? То мало радості і тому гуцулу, і тій гуцулці, нема їй чим похвалитися перед іншими гуцулами.

Наче не тільки він у неї з ганцем, а й вона в нього з ганцем...” [4, 129]; або промовиста репліка дружини своєму чоловікові: “Можеш согрішити, але щоб прийшов додому, щоб я знала, що ти мій” [4, 116].

Широкий спектр заявленої проблеми любові, кохання в доробку українських письменників посутньо доповнює й філософський трактат В. Винниченка “Конкордизм”, у якому висвітлено грані сексуальної моралі, наголошено на значенні релігійної догми в оцінці сексуальних стосунків, на біологічних законах виживання і продовження роду, на моральності сексуального акту без шлюбу, на проституції тощо [див. про це: 1]. Додамо, що в низці тематично суголосних праць українських письменників прикметне місце посідає стаття О. Теліги “Якими нас прагнете?”, у якій авторка порушила проблему хаосу жіночих типів в українській літературі. Жінка-вамп, жінка-самиця, жінка-рабиня – “безсила, безвладна, п’яна і німа”, що прагне лише “сонних пестоців, байдуже чиїх, плодить дітей, “мов дурних курчат” – теж байдуже чиїх, і сонно підтримує байдуже чию – ватру” [14, 87], яка зустрічається у творах її сучасників, не задовольняє і тривожить письменницю. “І наші наймолодші, часом і талановиті, поети, мабуть, не бачать інших жінок. Тому від їхньої еротики не віє глибокою сильною пристрастю, лише салоновим фліртом або “хвилевим шалом” – здрібнілими почуваннями, вартими тих дрібних героїнь” [14, 89], – зауважує письменниця, застерігаючи суспільство від денационалізації. Зазначимо, що кожен зі згаданих письменників (звісно, їх перелік можна продовжити, проте ми обрали найяскравіші позиції) із різним ступенем (з огляду на домінуючі морально-етичні принципи доби, манеру письма, позицію в літературі чи навіть прагнення самовиразитися тощо) відкритості й акцентування говорить про культуру почуттів українців як необхідну засаду інтимних стосунків чоловіка і жінки. Це одна з провідних думок творів Є. Гуцала 90-х рр., що реалізується, скажімо, у мовній партії жінки з “Імпровізацій плоті”: “...Твоє почуття має дозріти, потрібна школа почуттів між чоловіками і жінками, почуття теж повинні бути красиві, а не тільки тваринні, хтиві, споживацькі... А коли навіть споживацькі, бо тепер такі часи настали, що всі стали споживачами, то споживацькі почуття теж повинні бути красиві, потрібна школа навіть споживацьких почуттів” [4, 108]; а також чоловіка: “...А для того, щоб у черговий раз лягти з нею (жінкою. – Л. Г.) спати, я повинен черговий раз у неї закохатися, в мені черговий раз повинно знову народитися почуття, розумієш? А якщо не так – я геть порожнісінький, ніякого бажання в мені нема, а на голу фізіологію мене не тягне, бо гола фізіологія мені огидна” [4, 27]. Отже, художньо змодельовані взаємини чоловіка і жінки у прозі Є. Гуцала слушно розглядати як продовження й осучаснення традицій українського письменства, проте з власними силовими акцентами, зорієнтованими у християнські виміри, адже, скажімо, показовою є назва повісті “Блуд: Україна: розпуста і виродження” та назви її частин – “Любощі”, “Ревнощі”, “Блуд”. Проза Є. Гуцала 90-х рр. – той художній фактаж, який сприяє увиразненню підходів до аналізу морально-етичної проблематики постмодерних творів, адже “у творах письменників-постмодерністів універсальні категорії, пов’язані з релігією та мораллю, досить складно надаються до аналізу” [3, 325].

У повістях Є. Гуцала “Блуд: Україна: розпуста і виродження”, “Імпровізації плоті”, “Шал”, “Кліщ” жінка, яка мала би зберігати секрети інтимного життя, перестає бути таємницею, а чоловік позбавляється рис маскулітності. У їхніх стосунках немає глибини, бажання зрозуміти людину й наблизити її до себе. Любов між чоловіком і жінкою в переважній більшості зображених Є. Гуцалом епізодів не постає як порив, натхнення, як прагнення до вірності чи стимул, що пояснюється найперше реаліями тогочасного життя, які продукують художній фактаж, “ті негарзди в цілому світі, який дедалі більше освінячується” [11, 4].

Більшість зібраних і художньо відтворених у “Блуді...” та “Імпровізаціях плоті” фактів із життя українців подані без особливого заглиблення у психологію, внутрішній світ, емоційний стан персонажів, без умотивувань їхніх дій та вчинків – це лише гранично лаконічна констатація факту, що почасти шокує звиклих до точеної фрази Є. Гуцала. Так, на наше переконання, автор наголошує на тимчасовості та спрощеності стосунків між чоловіком і жінкою, де немає стійкого емоційного зв'язку, коли людина не стає частиною потреб та інтересів іншої, де почуття фізіологічно зумовлені сексуальними потребами. Така передбачена автором фрагментарність створює ефект калейдоскопічності й не сприяє запам'ятовуванню описаних ситуацій (та, власне, й запам'ятовувати нічого, адже вихоплені із життя українців епізоди не пережиті, емоційно “не оздоблені” персонажами, вони лише стисло проговорені ними).

Пристанемо до думки І. Готової, що “письменник не вдається до дидактичних настанов, оскільки з урахуванням постколоніальних нормативів, по суті, неможливе існування якоїсь певної системи моральних цінностей або абсолютних основ, якими могла б послуговуватись сучасна людина” [2, 132]. У творах Є. Гуцала насправду немає відкритого дидактизму, проте є завуальована (і найперше за допомогою іронії, як у “Блуді...”, “Імпровізаціях плоті”, чи символів, як у “Кліщі”) його позиція, що в ній належно підготовлений читач – і не обов'язково з філологічною освітою – знайде елементи повчання. “Через нескінченні нанизування “хтивих” історій проглядає сум за справжнім почуттям, яке возвеличує” [2, 139]. Справді, не існує абсолютних основ, “якими б могла послуговуватись сучасна людина” [2, 139], але міркування про неможливість існування якоїсь певної системи моральних цінностей потребує уточнення, хоча зауважимо, що суголосні думки все частіше трапляються у працях дослідників постмодерної літератури. Не варто заперечувати кризу віри в загальноприйняті авторитети, сумніви в достовірності раціонального (це, як відомо, риси постмодерного письма). І все ж герої прози Є. Гуцала 90-х рр. не відмежовані від системи моральних цінностей: маємо на увазі куму Катю, Панчучку, героїню, яка мала читати лекції у в'язниці, та, власне, й наратори (наприклад, оповідачка, котру мати вмовила вийти заміж за Кирила, оповідачка історії про ревнивого батька та ін.) з “Імпровізацій плоті”, погляди на життя яких виразно тяжіють до традиційних моральних норм.

Безвідповідальність чоловіка і жінки, розхристаність їхніх статевих стосунків непросто пояснити чи проаналізувати. У вкрай технократичному суспільстві немає часу (та, власне, і потреби) переносити “центр особистого життя” (Е. Фромм) в іншу людину, активізувати чуттєву і духовну насолоду від вербального спілкування і тілесного контактування. У своїх творах Є. Гуцало завважує низьку культуру статевих стосунків персонажів-українців, їхню закомплексованість та глибинно розформовані уміння створювати контекст для започаткування, розгортання й осенсовлення інтимних стосунків. Персонажеві однієї з оповідок із “Імпровізацій плоті” “всякі попадаються”. Наприклад, “директриса школи, молода, незаміжня, що після ночі з нею ходиш покусаний і погризений..., а в вухах два тижні дзвенить її істеричний фальцет: “Песталоцці сказав!.. Януш Корчак зізнався!.. Антон Макаренко написав!...” [4, 30]. А чоловік з іншої історійки “не звик брати жінку при собаках” [4, 19], на його переконання, жінка має зробити вибір: або чоловік для втіхи, або собака. І вже зовсім гидливий “контекст”, на тлі якого відбуваються (саме відбуваються!) стосунки, – це макітра курячих потрухів (пупки, печінки, легені, жовтки-зародки яєць), що їх приносить дочка-брюнетка директора птахофабрики, які споживаються між сеансами злягання й надихають коханців. Як бачимо, натуралізація сексу досить промовиста, як, власне, й показовий художній

факт про коханця-санепідемолога, котрий у помешканні своєї коханки витруїв “всіляких тарганів, міль витруїв, і все допитувався, чи в квартирі немає клопів” [4, 84]. Такі деталі, спроектовані в площину статевого стосунку, міг дібрати, мабуть, лише Є. Гуцало – майстер запахово-смакових характеристик. Ось де слід шукати підтекст, де іронія й сарказм реалізуються якнайповніше: злягання, варені потрухи чи потруєні домашні шкідники – і, як каже один із персонажів, “ефект справжнісінький!” [4, 32]: жодного натяку на етику й естетику статевого стосунку, що, власне, й насторожує, бо зі світорозуміння, світосприймання українців і традицій розгортання інтимних стосунків витруєна естетика, а це крок до згідження й отваринення.

Непродумані та безвідповідальні ситуації з легкою заміною другого партнера породжують той енергетичний збій, що згубно впливає на родовід. Більшість персонажів повістей “Блуд...”, “Імпровізації плоти”, “Кліщ” втратили потребу щиро любити, їхні моделі поведінки вибудовані на інстинкті, банальному статево-потязі, що не прийнятно для справжніх стосунків, адже, як стверджує А. Чанишев, “в основі любові закладена сексуальна почуттєвість. Любов – принципово більше, любов – не лише чуттєва, а й духовна насолода від спілкування, не лише гармонія тіл, а й гармонія душ” [15, 37].

Статеві стосунки в подружжя, констатує Є. Гуцало, розлагоджуються; часто-густо один із членів родини (чи й обидва) шукає сексуальних пригод “на стороні”, позаяк чоловік і дружина розучилися спілкуватися, стали нецікавими; партнери не вміють приносити один одному радість, робити свято з буденного, помічати красу у звичному, тобто гармонізувати довколишній світ. Непотрібними й незапитаними в родині стають турбота, тривога, вболівання за чоловіка (дружину), творення добра для нього (неї), на чому Є. Гуцало відкрито не наголошує, але має це на увазі. Такі обставини поступово “провалюють на дно відчуття родоводу” (Г. Марсель), і тоді звичною стає описана у “Блуді...” ситуація: “...Дурні ці чоловіки, дурні, й ніколи не порозумнішають. Прийшла я додому від полюбовника. То чого ти до мене лізеш? Ти до мене не лізь, раз я прийшла від полюбовника. В мене ще свято в душі, а ти береш і моє свято псуєш? У тебе ж однаково краще не вийде, ніж у полюбовника, то чого ти лізеш і страмишся? Тільки все зіпсуєш. І ти хочеш, щоб я тебе після цього любила? За що? За те, що ти зіпсував моє свято?” [цит. за: 12, 225].

Вочевидь, одна з причин такого духовного розгерметизування української родини – засадниче руйнування того “ми”, яке “в загальному випадку ніколи не відокремлюється від “в нас дома” [10, 90]. “Ми” не передбачає відокремлення від тієї зони, яка становить постійну зону нашого мешкання. І відрив від цієї зони для людини, а особливо українця, – потрясіння, гостра туга, що, можливо, травмує психоментальні засади особистості. Герої Є. Гуцала – вихідці із села, а отже, у них цей відрив уже відбувся, і навіть якщо не в першому поколінні, то однак не безболісно, бо лишився глибоко у підсвідомості з часів колективізації, голодомору, переслідувань та виселення до Сибіру ще їхніх предків. “Зникнення постійного місцеперебування або, точніше, домашнього вогнища неминуче призводить до згасання традицій”, які забезпечують “родинну безперспективність” [10, 92]. Родина як даність і цінність, розпросторена в “опікунській присутності речей”, “що поглиблює й забарвлює обрій нашого повсякдення” [10, 91], перестає існувати. У цьому, погодьмося з думкою Г. Марселя, слід шукати одну з причин – і то з найголовніших – ослаблення відчуття родини у великих індустріальних центрах: “Там, де переважає номадизм – хоч і не той, де люди живуть у шатрах або в поставлених на колесах халабудях, а той, де вони скніють у крихітних кімнатках та в брудних мебльованих кімнатах, – родина має тенденцію перетворюватися

на таку собі абстрактну ідею і, в кінцевому підсумку, на слово, замість бути сутністю, одухотвореною буттям” [10, 91]. Відривання від родинного гнізда, викликане переїздом до міста, – це несвідома втеча від минулого, що в цілому негативно впливає на всі ділянки життя українців, зокрема й інтимну. Дім у творах Є. Гуцала став лише зоною злягання (і все!) зі стандартними меблями і стандартними думками, з поганьбленням подружнього ложа.

Персонажі творів Є. Гуцала 90-х рр. потрапили в неприродний для них ритм, до якого мали пристосуватися, але “в багатьох випадках таке пристосування не може відбуватися без глибоких психічних порушень, без незворотних змін усієї ментальної структури” [10, 92]. Так випадання з ритму спочатку спростило, потім спотворило, а згодом зовсім скасувало “ритуал стосунків” між чоловіком і жінкою – їх неповторність, утаємниченість, красу, романтику тощо. Статеві стосунки були позбавлені психологічних підсилювачів, вони стали легкодоступними і трактуються персонажами Є. Гуцала як “дві-три ходки в ліжку” [4, 32].

Зображені у творах письменника сексуальні стосунки стиснуті в часі й не відбивають глибини взаємин, позаяк глибина не могла виникнути нізвідки – з тимчасових, а інколи й випадкових зустрічей, з відсутності справжніх почуттів, лише з миттєвого фізичного потягу, без тривалого, зативованого обома партнерами емоційного спілкування, без “вростання, вгортання однієї істоти в другу” [1, 161]. Так засадничо не спрацьовує провідна для філософії життя українця сковородинівська ідея любові серцем.

У поданих Є. Гуцалом мікроепізодах персонажі можуть віддатися взагалі без слів, німо (!) з людиною, яку вперше бачать; наприклад, у ресторані готелю “Юність” вони мовчки встали, мовчки рушили до ліфта, мовчки зайшли до кімнати: “Я мовчу, і вона мовчить... Я роздягаюся, й вона роздягається. Я у ліжку, й вона лягла в ліжку. Вона мовчить, і я мовчу... Потім повставали. Я замкнув кімнату, сіли в ліфт, прийшли в ресторан. Вона мовчить, і я мовчу” [4, 21]. Скажете, що в таких ситуаціях вступають у дію знаки тіла? А де ж тоді душа? Як бути їй? Такий занадто спрощений алгоритм стосунків між чоловіком і жінкою – лише моргання очима й кивання головою – свідчить про надмірну сексуалізацію психіки людей. Це вже досить явні ознаки духовної катастрофи українців, яку майже через двадцять років після Є. Гуцала в “Записках українського самашедшого” Л. Костенко відкрито назве “лярвізацією країни” [8, 113].

Коли українець був вирваний зі свого ґрунту й рідного йому світу, “коли інстинкт егоїзму почав випинатися, забивати інші сили в людині” [1, 146], тоді ефективно спрацьовувала, як говорив С. Параджанов, “система-кат”, яка й досі успішно функціонує, “пустивши глибокі метастази в тіло суспільства, деформувавши культуру, мораль, екологію” [13, 5]. Про все це Є. Гуцало прямо не говорить, однак причини руйнування української родини, розладу статевих стосунків фіксує в стилі життя, світорозумінні, світосприйманні, культурі думання, почуттів, переживань і поведінки своїх персонажів.

Більшовицька система націоналізувала жінку; такий ретельно продуманий крок мав не лише політичну основу, а й справив психологічний ефект: він був спрямований на деформування й розтління сім’ї, на керування масовою свідомістю, на руйнування психоментальних основ нації. Українців нищили не лише фізично голодом, а й морально – зсередини, із сім’ї, з “домашнього огнища”. Почуття любові було zdeформоване тоталітарною системою, а особистість позбавлена індивідуалізації. Гадаю, далеким відголоском тих запрограмованих системою змін у сфері родинних стосунків стало потрактування персонажами Є. Гуцала життя як печери, де жінка належить

усім, а чоловік – “ходовий товар” [4, 154], де чоловік “обслуговує” дружину й тещу. Нівелювання загальної культури зумовило й зниження культури любові, адже вони, як стверджують учені [див.: 15], взаємозалежні.

Про послідовно продумане з боку тоталітарної системи нівелювання культури жінки влучно висловилася О. Забужко: “...Патріархальної етнокультури вже нема – її зруйновано ґвалтом, розкуркулено, загнано до колгоспу, посаджено в кількості “100 тис. подруг” на трактор, вібрації якого абсолютно протипоказані жіночому організмові, вислано до Сибіру, де вона віддалась конвоїрові за миску баланди, доведено голодом і страхом до найвищої у світі клініки чоловічої імпотенції та жіночої фригідності, – і намагатися, після всього цього, відродити її в живому вигляді так само безнадійно, як гальванізувати трупа” [6, 183]. Спроектуємо сказане О. Забужко на твори Є. Гуцала 90-х рр.: герої його прози – прямі нащадки тих, кого мордував тоталітаризм.

Система змінила не лише жінку, а й чоловіка, який став безликим, байдужим, безініціативним, застраханим, бо носить у підсвідомості давній страх свого батька й діда за родину, прадавній страх предків бути поганьбленим, приниженим і знищеним. Цей страх у персонажів-чоловіків прози Є. Гуцала трансформувалася в їхню... дитинність, як мовлено, наприклад, про лікаря-невропатолога Дмитра, п'ятого чоловіка жінки-наратора з повісті Є. Гуцала “Шал”: “...Він був для мене великою безпорадною дитиною чоловічої статі, і я цю велику дитину повинна була захистити, оберегти, це була моя дитина, а я почувалась начеб його матір'ю й дружиною водночас. <...> І в нього, мабуть, народилось в естві щось схоже” [5, 46]. Є. Гуцало з тривогою констатує нівелювання сутності українця, знецінення його життя, способу думання, культури побуту, почуттів, на тлі яких утрата цнотливості стала чимось звичним. Сприйнятлива до найменших змін жінка з повісті “Шал” відчуває небезпеку й навіть загрозу своєму еству: “От уяви, що в твоїй психіці, у твоїй душі є годинник, який відміряє час і в природі, і в усій твоїй фізіології... а тепер уяви, що цей психобіологічний годинник не те що зупинився, а стрілка його почала невідомо з якої причини крутитися у зворотному напрямку... якась я стала аномальна. Жінка-аномалія. І відчуття цієї внутрішньої аномалії раз у раз тривожило мене. Це відчуття внутрішньої аномалії так віддзеркалювалося на зовнішній світ, що він почав мені здаватися аномальним” [5, 56]. Усе це, узагальнимо, наслідок тих добре продуманих тоталітарним режимом процесів із доносами, громадськими судами над любов'ю, покаранням за “аморалку”, стеженням, виключенням із комсомолу чи партії, зняттям з посади, що витруювали духовний центр родини й фіксувалися в психоментальних структурах нащадків. Колективні потоки цілющої прадавньої духовної енергії ґвалтовно переривалися, досвід попередніх поколінь, зокрема й у сфері еротичної культури, був занедбаний. Так продукувався комплекс неповноцінності, формувалося відчуття ненормальності світу, роздвоєння, що ними наділені персонажі Є. Гуцала, наприклад, чоловік, який під час статевого акту відчував “легкий струм від того тепла в усьому тілі й солодке збудження в голові” [4, 5] і якого “переслідує чи то підсвідоме, чи то свідоме відчуття, що належить вона (жінка. – Л. Г.) тобі не повністю” [4, 5]. Це ті, на перший погляд, непояснювані й незрозумілі для українця відчуття, що, ймовірно, передалися через покоління підсвідомо, як, власне, й ефект тваринності, котрий надає стосункам чоловіка й жінки щонайменше непривабливості, а інколи й відразі. Ось лише деякі “показники” такого отваринення зображених у прозі Є. Гуцала статевиx стосунків: “ніжний екзальтований звір у жіночій подобизні”, “істеричний тваринний крик”, “загорлав-загарчав риком напівживого звіра”, “зголодніли одне за одним, як собаки”, “безсловесна тварина”, “тупе стерво в чоловічих штанях”, “ошалілий самець”, “дихав шашликом, коньяком і п'яним духом, як змії” тощо.

Відчуває роздвоєння, що особливо актуалізується під час статевого акту зі шлюбним чоловіком Дмитром, і нараторка з повісті Є. Гуцала “Шал”. Щоправда, якоїсь миті вона називає це роздвоєння “багатогранністю свого жіночого сприймання того самого чоловіка” [5, 47]. Потім така “багатогранність” приводить до сексу втрюх, який сприймається шлюбною дружиною як належне; вона навіть поривалася “якось допомогти їм (коханцям. – Л. Г.) у їхньому бурхливому єднанні, але, мабуть, нічим не зуміла допомогти <...> Щастя радіти за рідну кохану людину, яка в цей час любить іншу жінку” [5, 60]. Неприродність і нищівність такої ситуації розкриється вже наступного ранку, коли Дмитро зникне: на нього “найшла якась маячня” [5, 61] – він потрапив до психіатричної лікарні. Трагізм підсилюється усвідомленням героїнею того, що “психіатрична не там, у Кирилівці, де лікарі, санітари, ґрати й замки, а повсюдно в Києві, і що я сама перебуваю в цій психіатричці, і що всі перебувають у ній, ось тільки не усвідомлюють або ж не всі усвідомлюють...” [5, 69].

Приземлена буденність стосунків між чоловіком і жінкою, торгівля тілом за гроші чи імпорتنі речі, як у випадку з арабами, до яких ідуть торгувати своїми принадами молоді мами, лишаючи своїх дітей у колясках знайомій жінці (читай: звідниці, сутенеру), чи за дублянку, чи за дозвіл митника перетнути кордон, як це відтворює в мікроепізодах “Блуду...” та “Імпровізацій плоті” Є. Гуцала, стали поширеною практикою чи то й нормою. Про розпусту чоловіка розумна дружина мовчить, бо це економічно вигідно, адже в разі розголошення цієї пікантної інформації вона залишиться ні з чим – без чоловіка, статусу, матеріального забезпечення тощо. Така філософія родинних стосунків нового часу.

Повноцінна, вибудована на засадах любові, взаємоповаги і взаєморозуміння сім'я стала пережитком. Розрахунок, прагматизм, а не почуття виходять на перший план. Традиційна формула любові поруйнована, і “по любові”, як зауважує персонаж однієї з історій Є. Гуцала, означає “дати безплатно” [цит. за: 12, 226]. Людина, знову застерігає письменник, часто-густо не формує ситуацію і не керує нею, вона стає її заручницею, як Каміла Воронець із “Блуду...”, яка, досягнувши шлюбного віку, змушена виконати давню обіцянку свого батька й вийти заміж за значно старшого чоловіка – хірурга, котрий колись урятував батькові життя. Сповнений гіркоти епізод любовних утіх двох коханців, на які в сусідній кімнаті ремствує на свою дружину паралізований чоловік-каліка, “але ніяк не може вимовити: курва, курва” [цит. за: 12, 232].

Людина в художній концепції Є. Гуцала знецінюється, відчувається від самої себе та інших, ніби самотужки замулюючи джерела свого відродження, уповні не усвідомлюючи трагічності наслідків. Любов зазнає деструкції, серед причин останньої Е. Фромм називає ринкову орієнтацію людських стосунків; власницьку психологію людей, які звикли швидше “мати”, ніж “бути”; превалювання матеріальних цінностей над духовними й моральними; поверхове ставлення до глибинних питань людського буття: “Хто я?”, “У чому полягає смисл життя?”, “Яке моє місце у світі, серед людей?” тощо; низький рівень самореалізації і духовної культури особистості [див.: 15, 340].

Етап так званого “розвинутого соціалізму”, коли все, що стосувалося сексу, любові, кохання, статевого виховання замовчувалося, позаяк (скористаємося широко відомою тезою) “сексу в нас немає”, відображений у творах Є. Гуцала показовими, а почасти і вражаючими фактами. Ідейне й ідеологічне втручання у внутрішній світ людини, диктат над почуттями людей сформувавши рабську психологію, убогість почуттів. Як засвідчують учені, пригнічення сексуальності стає джерелом невротизації населення, статевого збочення, проституції [див. про це: 15, 334]; на цьому наголошує і Є. Гуцало: “Невтолені бажання – це не менш палюче вогнище, на якому він згоряє так само в своїй розбещеній уяві, як і те вогнище, на якому він згоряє насправді” [4, 147]. У творах письменника типаж

постраждалих від пригнічення сексуальних інстинктів людей відображений досить колоритно й повно – від партпрацівниці, яка “сама собі засадила в орган любові” [цит. за: 12, 214] чашку, задовольняючи так свої плотські потреби; лесбійки Діни-Аркадія з в'язниці; гомосексуала, який “опікується” юнаком, влаштувавши його до навчального закладу, забезпечуючи матеріально, до нездорової цікавості одного з персонажів про статеве життя гіпопотамів. Мораль поступово сходить з осі здорового глузду.

“Деструкція любові”, наголошує Є. Гуцало, пов'язана з пануванням соціального над індивідуальним, а також із жорстокою соціальною регламентацією людської поведінки, ігноруванням свободи людини, можливості самовиразитися. Українець у таких умовах перестав розуміти, що любов – це потужна повсякчасна робота душі й серця; його організм був десятиліттями вражений інфекцією інфантильності. Один із персонажів “Імпровізації плоті” “роzkошує від своєї розбещеності, в нього сьогодні одна розбещеність, а завтра вже інша, а післязавтра ще якась інша, а він прагне ще зовсім іншої, він прагне якихось досі незвіданих безодень розбещеності, бо така в нього душа, яка все це затягує в свою космічну чорну діру...” [4, 147]. Очевидно, щоб уберегти українців від чорної діри в їхніх душах, Є. Гуцало в повістях “Шал” та “Кліщ” виводить персонажів-нараторів, які розуміють необхідність олюднення людських стосунків і свою місію в цьому складному процесі. Так, скажімо, екскурсовод із музею під відкритим небом у Пирогово, якій відомо про постійні злягання на території музею його працівників і туристів (іноземців, охорони, партпрацівників, екскурсоводів), спочатку переживає свою відмежованість від цих процесів, а згодом розуміє, що вона інша, що не може віддатися без почуттів першому-ліпшому.

Від часів авторитарного управління почуттями українці втратили вміння працювати над собою, довіряти один одному, вітати життя. Любов коротка, констатують учені, бо “живе від “я”, а не від “ми”, тяжіє до розладу, а не до ладу між людьми” [15, 330]. Людина не дошукується причин нехтування партнером її почуттів, тіла, емоцій, переживань. “Інстинкт егоїзму”, як його свого часу назвав В. Винниченко, став головною причиною розладу між статями. Затрафаретизованість людини через небажання чи невміння працювати над собою спрощують уявлення про любов, кохання, секс, їх призначення, духовну сутність та моральну вагу. Персонажам прози Є. Гуцала 90-х рр. одруження потрібне для впорядкованості зі сніданком, обідом, вечерею, “там усяке перше-друге-третє, а потім ще й жінка на десерт, а за цією жінкою не треба бігати по всьому Києву” [5, 45]. Секс без любові не дає жінці ні щастя, ні радості, ні справжньої людської насолоди: “І щоб я там дуже хотіла..., чи дуже любила, то ні, зовсім ні, я з ними (чоловіками. – Л. Г.) якось механічно все робила, без душі, десь не стало в мене душі...” [4, 84]. А інший герой обслуговує жінок, щоб не ображати: “А навіщо відмовляти, навіщо ображати в них їхню і людську, і жіночу гордість, коли просять пожаліти їх, поспівчувати, розрадити, обійняти, покохати? <...> Отож вони до мене зверталися і звертаються зі своїм жіночим теплом і жіночими слізьми, зі своєю жіночою спрагою любити й бути любленими” [4, 68]. Така філософія чоловіка-проститутки. Схожі переконання мають переважна більшість персонажів Є. Гуцала, для яких секс – це “злягання-злучка за обопільною згодою” [5, 54], це паралельна любов, зустрічі з двома одночасно тощо. Хоча у творах письменника описано й ситуації, що викликають співчуття, жаль і розуміння, як, скажімо, історія про Щипова, який має паралізовану дружину, любить і доглядає її (“бо хоч жінку паралізовано, але жіночність її не паралізовано” [4, 151]), проте для задоволення фізіологічних потреб зустрічається із Сонею; чи розповідь чоловіка, який допоміг зачати колезі дитину, позаяк її шлюбний чоловік був хворим на епілепсію.

Чоловік і жінка втратили повагу один до одного – це ще одна застережлива теза Є. Гуцала. Вони не без утіхи розповідають про походеньки, сексуальні пригоди, про задоволення хіті, як, скажімо, Дмитро з повісті “Шал”: “...Подоброму розкажує, ділиться спогадами, така у нього душевна конституція” [5, 46]. Але вражає й підсилює ненормальність ситуації той факт, що про свої походеньки з наслідками (венеричні хвороби) Дмитро розповідає дружині в першу шлюбну ніч. Хіба це не ознаки покаліченої “душевної конституції”?

Зазначимо, що повісті Є. Гуцала “Шал”, “Кліщ” у художній парадигмі застережень письменника позиціонуються дещо відокремлено, позаяк виразніше порівняно з іншими творами цього періоду означають стратегічні орієнтири українського суспільства, якому загрожує моральне падіння. У цих творах чітко окреслені сум, ностальгія за українським ладом, влаштованістю, гармонією. “Шал”, “Кліщ” – це твори для тих, хто все ще не виокремив прихованої застережливості попередніх творів Є. Гуцала – “Блуд...”, “Українці в гречці”, “Імпровізації плоті”. Промовисті в “Шалі” порівняння України з психлікарнею й ототожнення у “Кліщі” музею побуту й етнографії з “духовною еманациєю України” [5, 79], де “всі живуть з усіма” [5, 75]. Проте не менш показовий прикінцевий висновок-узагальнення головної героїні: “З музейним внутрішнім особистим життям мені не пощастило, то я сама повинна потурбуватися про своє інше внутрішнє особисте життя, бо, крім мене, за мене ніхто не потурбується, світ такий” [5, 87]. Отже, українець, на переконання Є. Гуцала, має видобути із себе той притлумлений десятиліттями (чи й століттями?!) ментальний потенціал, який допоможе йому відлагодити свій внутрішній світ і світ довкола. І таким потенціалом персонажі творів Є. Гуцала 90-х рр. володіють. Чоловіки з “Імпровізацій плоті” не втратили відчуття прекрасного: один захоплено реагує на жінку, у якої “все кругленьке – й частинки й запчастини. І все рум’яне – відсюди й досюди. Й весь час опущені очі” [4, 160]; другий радіє за жінок – “комендантів своєї власної фортеці” [4, 157], а ще інший вишукано описує поцілунок, жіночі принади, що свідчить про не вповні замулені основи культури мислення й мовлення персонажів, їхнє вміння сказати про інтимне красиво, захопливо, без поганьблення й приниження жінки.

Але таких позитивно зорієнтованих вкраплень у творах Є. Гуцала небагато – вони губляться на тлі численних розпусних сцен і непристойностей. І це, гадаю, один із композиційних прийомів, що несе значне смислове навантаження, увиразнюючи контраст між красивим і потворним, гідним і аморальним, належним і неприйнятним, наявним і бажаним, конкретизуючи авторську концепцію героя.

Повісті Є. Гуцала 90-х рр. “Блуд: Україна: розпуста і виродження”, “Українці в гречці”, “Імпровізації плоті”, “Шал”, “Кліщ” – факт тягlosti літературної традиції в художньому освоєнні статевих стосунків, важлива ланка багатогранного (жанрово, стильово, проблемно, тематично) доробку Є. Гуцала, застереження від духовного виродження нації, протест проти системи – тодішньої й теперішньої (!), яка руйнує засади української родини, вихолощує національне, прищеплює комплекс меншовартості. У повістях “Шал”, “Кліщ”, що присутньо відрізняються від творів Є. Гуцала 90-х рр., письменник запропонував засадничі тези виживання людини, сім’ї, роду, нації. Персонажі-наратори цих творів (мабуть, не випадково вони – жінки), які володіють досвідом проживання й переживання сексуальних потягів, збагнули всю складність інтимних взаємин чоловіка і жінки, вирішили працювати над собою, абстрагувавшись від світу розпусти й сексуальних збочень. У творах 90-х рр. Є. Гуцало наголосив, що в житті людини немає дрібниць, а в духовній сфері – периферії. Усе, зокрема й статеве життя, має бути згармонізоване, виповнене позитивними почуттями і сприяти активізації внутрішнього потенціалу. Висловлені в цій статті міркування

покликані наблизити до творів Є. Гуцала 90-х рр. читачів, які в сучасному панглобалізованому просторі сприймають їх як пікантні оповідки на зразок тих, що останнім часом захоплюють масову свідомість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Конкордизм // *Хроніка* 2000. – Вип. 82. – С. 26-257.
2. Глотова І. Жанрово-стильові особливості прози Є. Гуцала: Дис... канд. філол. наук: спец. 10. 01. 01 – українська література. – Дніпропетровськ, 2010. – 220 с.
3. Гребенюк Т. Подія в художній системі сучасної української прози: морфологія, семіотика, рецепція: Монографія. – Запоріжжя: Просвіта, 2010. – 424 с.
4. Гуцало Є. Імпровізації плоти: Епос-ерос. – К.: Книговидавничий центр “Посередник” Ltd, 1993. – 192 с.
5. Гуцало Є. Шал. Кліщ: повісті // *Вітчизна*. – 1995. – № 3-4. – С. 45-87.
6. Забужко О. “Мені пощастило на старті...” // *Жінка як текст: Емма Андіївська, Соломія Павличко, Оксана Забужко: фрагменти творчості і контексти* / Упоряд. Л. Таран. – К.: Факт, 2002. – С. 177-198.
7. Зборовська Н. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури: Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 498 с.
8. Костенко Л. Записки українського самашедшого. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
9. Коцюбинський М. Твори: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т. 4. – 327 с.
10. Марсель Г. Номо viator. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, Університетське видавництво “Пульсари”, 1999. – 320 с.
11. Мушкетик Ю. Так далі жити не можна // *Літературна Україна*. – 2011. – 24 лютого. – С. 4.
12. “Поділля – його Єрусалим”: Спогади про життя і творчість Євгена Пилиповича Гуцала (події та роки життя) / Упоряд. М. Гуцало. – Вінниця: ТОВ “Вінницька міська друкарня”, 2008. – 288 с.
13. Романчук О. Система, або де криються причини наших невдач // *Літературна Україна*. – 2011. – 7 квітня. – С. 5.
14. Теліга О. Якими нас прагне? // *О краю мій...*: Твори, документи, біографічний нарис. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – С. 85-97.
15. Філософія любові: В 2 ч. / Под общ. ред. Д. П. Горского. – М.: Политиздат, 1990. – Ч. 1. – 510 с.
16. Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 31. – 595 с.

Отримано 18 серпня 2011 р.

м. Суми

Ганна Токмань

УДК 821.161.2+821.112.2.091

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ І ГЕРТА МЮЛЛЕР: ПРОТИСТОЯННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Статтю присвячено вивченню доробків українського поета І. Світличного і німецької письменниці Г. Мюллер. Твори розглядаються в контексті проблеми тоталітарної держави та існування людини в ній. Концепція протистояння тлумачиться у зв'язку з конкретною історичною епохою та рисами індивідуального життя. Художнє звернення до категорій екзистенціалізму увиразнює психологічний дискомфорт персонажів, відчуження, самотність, рішучість. Надано увагу мовним і стильовим аспектам текстів.

Ключові слова: письменник, тоталітарна держава, людське існування, персонаж, історичний контекст, протистояння, мова, стиль.

Hanna Tokman. Ivan Svitlychny and Gerta Müller: Opposing the totalitarian state

The paper focuses on the works by a Ukrainian poet Ivan Svitlychny and a German writer Herta Müller. Their texts are put here into the context of totalitarian culture and the appropriate ways of living. The nonconformist conception inherent in both writers' oeuvre is treated here as a part of a certain historical epoch and as a result of the individual biography. The literary implementation of the existentialist categories reveals the psychological discomfort of the characters, their alienation, loneliness, and vigour. The author also pays attention to linguistic and stylistic aspects of Svitlychny's and Müller's texts.

Key words: writer, totalitarian state, human existence, character, historical context, confrontation, language, style.

Проблема позиції і долі митця в поневоленій країні складна, вона містить стосунки художника з владою, внутрішній діалог, історичну пам'ять, тяглість